

Jovana Diković*Etnografski institut SANU, Beograd*

jokileto@eunet.rs

Teorije zavere kao alternativni režimi istine i univerzalni socio-kulturni fenomen*

Apstrakt: U ovom radu analizira se univerzalni fenomen teorija zavere koje, u zavisnosti od određenih socijalnih ili političkih prilika kao i društvenog konteksta uopšte, postoje kao alternativni režimi istine. Kako u institucionalnom tako i u privatnom domenu, teorije zavere predstavljaju svojevrsan kognitivni aparat putem kojeg pojedinci i grupe dobijaju "saznanja" i objašnjenja o onim nivoima stvarnosti koji se inače čine ekskluzivnim, prikrivenim i kontrolisanim od navodnih centara moći. Krajnje implikacije teorija zavere se ogledaju u oblikovanju predrasuda koje posebno u određenim političkim okolnostima, u sprezi s populističkim doktrinama, mogu da izvrše snažan uticaj na javnost i privatnu sferu. Potencijal teorija zavere se, stoga, ne svodi samo na puke intelektualne intrige i rasonodu masa, već i na mogućnosti najrazličitijih političkih instrumentalizacija.

Ključne reči: teorije zavere, alternativni režimi istine, univerzalni socio-kulturni fenomen, predrasude.

Uvod

Jedna svakodnevna situacija poslužila mi je kao povod za temu o kojoj sam intenzivno razmišljala. Dok sam čekala u fotokopirnici svoja dokumenta, upustila sam se u razgovor sa čovekom koji je otprilike u kasnim pedesetim i koji je tu zaposlen. Ispostavilo se da je on diplomirani psiholog koji je do likvidacije Beobanke radio kao jedna od rukovodećih osoba u sektoru za kadrove. Gubitak posla i svoj trenutni status fotokopir radnika objasnio je, čini mi se više sebi nego meni, kao rezultat zavere zapada i "žutih". Bio je dosledan u svom uverenju da je Zapad direktno naložio ukidanje Beobanke i da on ima podatke koji to mogu da potvrde. Pokušao je da mi predoči kako je to samo početak "dugoročnog plana" koji za cilj ima da ljude u Srbiji potpuno materijalno i politički obespravi, a svoje izlaganje završio je tako što je naveo primer odcepljenja Kosova, kao samo jednog u nizu, koji upravo dokazuje razmere zavere.

* Rad je rezultat istraživanja na projektu br. 177026 "Kulturno nasleđe i identitet" koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Pod nekim drugim okolnostima verovatno bih pomislila da je reč o osobi koja je sklona paranoidnim objašnjenjima i teorijama zavere i ne bih imala potrebu da se upuštam u dublji nivo analize. Međutim, kako sam i sama bila zainteresovana za ovaj fenomen, upravo je to bio jedan od ključnih razloga zbog kojeg sam pokušala da ovaj problem detaljnije razmotrim i ustanovim uzroke opšteprisutnog verovanja u teorije zavere. Čini se da je veoma teško zanemariti ili odbaciti teorije zavere budući da imaju samozaštitni kvalitet koji im omogućava posebnu otpornost na izazove (Sunstein i Vermeule 2008, 3).

Imajući u vidu popularnost i sveprisutnost najrazličitijih teorija zavere, one se ne mogu objasniti samo kao posledica iracionalnosti ili nekakvih mentalnih oboljenja poput šizofrenije ili paranoje. Teorije zavere zapravo proizlaze iz "krnje epistemologije" koja se temelji na veoma ograničenom broju (relevantnih) izvora informacija (Sunstein i Vermeule 2008, 3). Zbog toga teorije zavere predstavljaju uglavnom skup zabluda i netačnih uverenja koja u nekim slučajevima mogu biti jako štetna ili pak ekstremna.

Teorije zavere, takođe, mogu da se posmatraju i kao indikatori određenih društveno-političkih promena koje su izvršile snažan uticaj na dve sfere koje se međusobno prožimaju – formalnu i neformalnu, i koje reflektuju svaku od tih promena na sebi svojstven način. Teorije zavere, u tom smislu, čine koherentna uverenja (Elster 2007, 124-143) preko kojih grupe i pojedinci pokušavaju da pronađu objašnjenja za novonastalu situaciju i da sebe identifikuju kao deo šireg skupa posledica zavere. Ovakve teorije se opiru stavovima o nedokučivosti sveobuhvatnog znanja. "Netolerancija prema neizvesnosti i neznanju ne potiče samo od nadobudnosti već i od univerzalne ljudske želje da se svuda pronađu smisao i obrasci" (Elster 2007, 126). Uverenost u postojanje teorija zavere poseduje veliku pokretačku snagu koja, između ostalog, konstruiše paralelne dimenzije realnosti u kojima sva objašnjenja dobijaju jasan i nedvosmislen smisao, za razliku od onih koja su opšteprihvaćena i institucionalizovana.

U cilju predstavljanja kompleksnosti fenomena teorija zavere, pokušala sam da kroz tri različite celine objasnim njihovo funkcionisanje i uzroke samog verovanja. Tako se u prvom delu razmatra "impuls" verovanja u teorije zavere i njihova teorijska konfiguracija. Potom se u drugom delu žanrovski određuju teorije zavere i podžanrovi koji iz njega proističu, posebno podžanr "nacionalnih" teorija zavere koje se neretko koriste u svrhe političkih instrumentalizacija. Na kraju se u okviru poslednje celine analiziraju implikacije metodološkog redukcionizma teorija zavere kroz primer diskursa predrasuda.

Budući da teorije zavere posmatram kao posebnu globalnu (alternativnu) formu tumačenja i problematizovanja stvarnosti, tendencija završnih razmatranja jeste da ih upravo u okviru tih dimenzija i objasni. Drugim rečima, sveprisutnost teorija zavere nalaže da se na kraju barem naslute, ako ne i ustanove, ključni razlozi njihove univerzalne popularnosti i aktuelnosti.

Impuls verovanja u teorije zavere i teorijska konfiguracija zavera

Jovan Bajford pristupa teorijama zavere kao prema jasno određenoj ideološkoj tradiciji i savetuje da se pravi razlika između teorija zavere kao svojevrsne ideologije i načina objašnjavanja, s jedne strane, i šireg *diskursa sumnjivosti*, s druge strane, koja je odlika savremene masovne kulture i često se dovodi u vezu s temom zavere (Bajford 2006, 19). Raul Žirarde smešta teorije zavere u korpus političkih mitova koji imaju utemeljenje u istorijskoj realnosti, odnosno koje nastaju kao rezultat političkih i ekonomskih kriza i kolektivne društvene nesigurnosti i strepnje (Žirarde 2000, 27-71). Majkl Barkun, pak, smatra da teorije zavere nisu determinisane paranojom ali nisu ni odvojene od nje. Zapravo, teorije zavere uspostavljaju zamućenu i promenljivu granicu između patologije i normalnosti (Barkun 2003, 8).

Ova tri određenja kontekstualizuju sam pojam teorije zavere kao vrstu samosvojne ideologije, političkog mita i formalnog kao i neformalnog poluparanojnog pogleda na svet. Međutim, bez obzira na to da li se teorije zavere tumače kao univerzalni politički ili retorički stilovi¹, one skupa čine jednu heterogenu idejno-kulturnu celinu sa prepoznatljivim odlikama. Postojanje istovetne stukture, jedinstvene tematske konfiguracije i zavereničkih narativa, kao i sadržajan i sveobuhvatan karakter tumačenja predstavljaju glavne crte teorija zavere.

Teorije zavere se mogu definisati kao verovanje u tajne moćne organizacije (koje čine pojedinci ili više grupa) koje orkestrirano rade u cilju potčinjavanja i upravljanja svetom ili određenom grupom, te uspostavljanja dominacije nad drugima zarad ličnih interesa i nesmetanog delovanja. Kako smatra Raul Žirarde, takve predstave po pravilu organizatore zavere prikazuju kao ljude tame, "tuđinsku grupu" koja odstupa od osnovnih društvenih normi i pravila ponašanja (Žirarde 2000, 46). Elitizam i ekskluzivitet grupu zaverenika odvaja od običnog naroda, pa im se zbog toga često pripisuju i natprirodne fizičke i mentalne sposobnosti. Njihov osnovni motiv je postizanje moći i, vrlo često, planetarne vlasti. Oni razgranavaju mrežu svojih poverenika koja obuhvata

¹ Ričard Hofšadter je prvi okarakterisao teorije zavere kao paranojni politički ili retorički stil blizak ekstremnim desničarima i desničarskim pokretima. Hofšadter, međutim, verovanje u teorije zavere ne svodi na stil mišljenja koje je karakteristično samo i isključivo za desničare. Po njegovom mišljenju, radi se zapravo o upotrebi paranojnog načina izražavanja od strane "manje ili više normalnih ljudi" koji čine ovaj fenomen značajnim (Hofstadter 1996). S druge strane, Pol Silverstejn kritikuje Hofšadtera jer je posmatrao teorije zavere prvenstveno kao ekstremne političke strategije, posebno karakteristične za mekartizam (iz druge polovine četrdesetih i prve polovine pedesetih godina dvadesetog veka u Americi) i populizam (Silverstein 2002, 643-674).

različite ljude, institucije i medije kako bi lakše manipulisali svetom i brže uspostavili kontrolu nad ljudskim i ekonomskim resursima. Fluidnost, tajnovitost i neodređenost identiteta zaverenika ne samo da pospešuje mističnost same zavere, već omogućava određenoj temi zavere univerzalnu rastegljivost i primenljivost, tj. različitu upotrebu u zavisnosti od potrebe i konteksta. Međutim, bez obzira na mnoštvo varijacija teorije zavere se mogu svesti na svega nekoliko opštih tema koje se bave manihejskom podelom između dobra i zla, manipulacijom masama od strane određene grupe i apokaliptičnim predstavama sveta (Bajford 2006).

Glavni impuls verovanja u teorije zavere čini uverenje da je zavera otkrivena, odnosno "verovanje u zaveru je prepoznavanje obmane" (Bajford 2006, 33). U tom smislu, ove teorije upućuje na to da stvarnost u kojoj živimo nije čist produkt slučajnih okolnosti ili spontanijih akcija. Zapravo, naša stvarnost je čist konstrukt, privid, koji zamagljuje prave odnose i raspodelu moći i snaga. Ta iskonstruisana stvarnost predstavlja svet onakvim kakvim bi ljudi želeli da ga vide, odnosno "upisivljuje" psihi i povlađuje njenim ograničenim potrebama. Stoga, teorije zavere demaskiraju takvu stvarnost usvajajući tri principa koje je naveo Majkl Barkun (Barkun 2003, 3-4). Prvo, "ništa se ne dešava slučajno" je princip koji upućuje na intencionalnost događaja oko nas. Drugo, "ništa nije onako kako izgleda" otkriva svest o postojanju zamaskirane stvarnosti u kojoj zaverenici lakše skrivaju svoje identitete i prave namere. Treće, "sve je povezano" upućuje na postojanje mnogostrukih isprepletanosti različitih zavera i skrivenih veza zaverenika. Teorije zavere, dakle, govore o postojanju jedne ogromne mašinerije i unapred osmišljenih akcija, koje i povrhu sličnih karakteristika mogu da se razlikuju po opsegu, odnosno polju delovanja. Tako se teorije zavere rangiraju od onih koje objašnjavaju pojedinačne događaje do onih koje su toliko široke da formiraju sliku sveta i ko njime upravlja.

Shodno tome, teorije zavere mogu da se podele na tri grupe. Prvu grupu čini takozvani "slučaj zavere" i odnosi se na one zavere koje su odgovorne za određeni pojedinačni događaj (npr. ubistvo Džona Kenedija, ili širenje virusa AIDS-a na afričkom kontinentu). Drugu grupu čine "sistematske zavere" koje imaju šire ciljeve i koje se organizuju u cilju kontrole nad nekom zemljom, regionom ili celim svetom. Takve zavere organizuju akcije koje podrazumevaju infiltraciju u različite institucije radi lakšeg ovladavanja i potčinjavanja ljudi i sveta i odnose se najčešće na Jevreje, masone, Katoličku crkvu itd. Treću grupu čine "super zavere" koje su povezane hijerarhijski i koje se nadograđuju jedna na drugu. Sam vrh zaverenika nije poznat, jer su to osobe ili grupe koje deluju tajno i koje upravljaju učesnicima zavere na nižim hijerarhijskim pozicijama. One se najčešće odnose na velike tajne organizacije u okviru kojih se ubrajaju kreatori "Novog svetskog poretka" (v. Barkun 2003, 6; Bajford 2006, 37).

Bez obzira na domete i opsege teorije zavere, one uvek ističu mračne i mistične strukture koje upravljaju svetom ili događajima. U tom smislu Karl Popper ima pravo kada kaže da je teorija zavere u stvari "sekularizacija religioznog sujeverja" (Popper 1993, 118) koja je veru u bogove (čija je zavera bila uzrok na primer Trojanskog rata) zamenila uverenjem o postojanju moćnih ljudi ili grupa poput monopolista, kapitalista, imperijalista, cionista itd.² Predstave bogova kao i moćnih organizacija bave se kosmogonijskim dimenzijama sveta, odnosno ističu njihovu sposobnost uticanja na tok svih stvari. Takav holistički pristup objašnjava nagle promene sistema, revolucije, narušavanje stanja harmonije i ravnoteže u društvu. Prema takvim interpretacijama se putem uvođenja haosa i nesklada u sistem lakše ovladava i kontroliše razjedinjenim i razvlašćenim masama, koje postaju lišene dostojanstva, tradicije i identiteta. U atmosferi socijalne nesigurnosti i konfuzije, ugroženih institucionalnih vrednosti i poljuljanih društveno-političkih sistema, eksplanatorna funkcija teorija zavere se bazira upravo na uspostavljanju reda i poretka (Žirarde 2000, 62). Takvo stanje je zapravo jedna od odlika dijalektike stvarnosti koja diktira princip po kojem se količina društvene neravnoteže ili čak patologije u nekom segmentu života zamenjuje jednakom količinom ravnoteže u drugom segmentu života.³

Konačno, bez obzira na tematsku orijentaciju i opseg delovanja, sve teorije zavere imaju istovetne funkcije. Na manifestnom nivou, eksplanatorna funkcija se bazira na tome da se svet predstavi po nekom hijerarhijskom principu kojem smo podređeni i kojim dominira snaga, moć i sila. Na taj način, kategorije neuspeha i nemoći ne predstavljaju personalan ili grupni problem već iznuđenu okolnost krivicom drugog (zaverenika). Iz toga sledi da je na latent-

² Čarls Pigden je praktično prvi koji je pokušao da obori ovu Popperovu tezu. Po njegovom mišljenju potpuno je razumno tražiti teorije zavere u objašnjenju određenih događaja iako se uvek ne očekuje da će se na njih i naići. Drugim rečima, činjenica da su "teorije zavere društva", kako je to Popper nazvao, lažne (ili čak apsurdne), ne podrazumeva da nije bilo dosta zavera ili da one ne igraju važnu ulogu u objašnjenju događaja. Pigden je svoju centralnu kritiku Popera bazirao na tome da je nemoguće da jedino zaverenici budu glavni i odgovorni za tok događaja, zanemarujući pritom istorijske, ekonomske, socijalne, kulturološke i druge okolnosti koje mogu da dovedu do zavere (Pigden 1995, 3-34).

³ Najradikalniji primer toga su koncentracioni logori u kojima su zarobljenici, koje je neminovno čekala gasna komora, radili uz muziku, venčavali se, osnivali porodice i tome slično. Zapravo, na strani zarobljenika kao i na strani uprave logora, postojala je potreba da se vanredna situacija učini svakidašnjom, tj. da se stvori privid normalnosti i održavanja uobičajenog reda. Kao sličan primer može da posluži čuveni "slučaj X" (na osnovu koga je snimljen istoimeni film), odnosno ruski serijski ubica koji je paralelno sa tim živio mirnim i povučenim životom porodičnog čoveka, vrednog radnika i uzornog člana Komunističke partije.

nom nivou druga veoma važna funkcija integrišuća, jer okuplja ljude/grupe oko zajedničkih uverenja, kolektivnog straha i nesigurnosti. Iako konspirativne teorije počivaju na uverenju da je zavera otkrivena, ti koji su je otkrili su takođe svesni svoje nemoći da joj stanu na put. Ljudi ili grupe se socijalizuju i empatišu kroz osećanje nemoći (ili pak beznačajnosti), što im, paradoksalno, stvara privid i osećaj kolektivne moći i sigurnosti da se zaveri suprotstave. Slikovito rečeno, teorije zavere funkcionišu kao obrnuta slika anoreksične devojke koja se ogleda u ogledalu. Sa jedne strane je slab i nemoćan pojedinac/grupa, dok je u odrazu taj isti jak, svemoćan i spreman na svaki izazov, pa i takav da se usprotivi silama mraka. Stoga, ova metafora upućuje na to da teorije zavere ne treba odbaciti kao čisto paranoidno fantaziranje već ih treba tretirati kao ozbiljan indikator društvenog stanja i promena koje ono izaziva.

Teorije zavere: žanr i podžanrovi

Teorije zavere posmatram kao poseban žanr jer imaju sve neophodne preduslove da bi se smatrale žanrom. Na prvom mestu, imaju prepoznatljivu početnu ideju zavere, potom istovetnu strukturu, kompoziciju i kraj. Unutar ovog žanra se na žanrovsku matricu postavljaju različite teme koje se po ovom šablonu razrađuju, pa se tako na osnovu svega nekoliko opštih tematskih orijentacija mogu klasifikovati podžanrovske grupe. Teorije zavere mogu da se svrstaju u grupu folklornih žanrova⁴ zato što su one prvobitno potekle iz naroda, narodskih priča (u okviru kojih i dalje egzistiraju), da bi kasnije izvršile snažan uticaj na literarnu, filmsku, masmedijsku i političku sferu. Teorije zavere kao vrsta "sintetičkog znanja" ili "totalizujućih narativa" (Birchall 2001, 67-76) pokrivaju skoro sve segmente ljudskog delovanja. Po raznolikosti tema koje obrađuju, i pored opštih ideja koje sadrže o manihejskoj podeli između dobra i zla, manipulaciji masama od strane određene grupe i apokaliptičnog završetka zavere, smatram da se danas uslovno mogu razlikovati tri po-

⁴ Kako smatra Majkl Barkun "priroda konspirativnih ideja najbolje se može osvetliti kroz kategoriju folklora poznatu kao *urbane legende*" (Barkun 2003, 11). Kao i *urbane legende*, teorije zavere su priče koje su skoro uvek lažne ali se pričaju kao istinite. "Što je priča više puta ispričana, i što je češće ljudi čuju, mnogo je verovatnije da će oni i poverovati u nju" (Isto, 13). S druge strane, Pol Silverstein smatra da se različiti modaliteti teorija zavere uklapaju u mnogobrojne komunikacijske prakse koje se odnose na polje antropoloških istraživanja, kao što su širenje glasina, ogovaranje, pričanje priča, mađijanje i veštičarenje i tome slično (Silverstein 2002, 647). U vezi sa tim, o razvoju i definiciji žanra u folkloristici videti tekst "Genre" (Harris 1995, 509-527). Takođe, o pojmu urbanih legendi i njegovim različitim teorijskim određenjima videti: "Urbane legende – američki i/ili globalni folklor" (Kovačević 2007, 11-25) i "Koncept urbanih legendi" (Hristić 2007, 25-35).

džanrovske grupe: nacionalne, zdravstveno-ekološke i kosmičko-kosmonautske teorije zavera.⁵

Opšte odlike teorija zavere, poput istovetne strukture i tematske kompozicije, naravno, važe i za grupu "nacionalnih" teorija zavere o kojima će ovde biti nešto više reči. U tom smislu, dalje razmatranje ovih osnovnih odlika se uglavnom može odnositi kako na sve teorije zavera tako i na pojedinačnu podžanrovsku grupu "nacionalnih" teorija zavere. Na prvom mestu bih se osvrnula na njihovu strukturu. Kada se raščlani svaka teorija zavere dolazi se do zaključka da njenu strukturu čine četiri osnovne jedinice. To su *zavera*, *zaverenik*, *meta zavere* i *cilj zavere*. Prebacujući na nacionalni plan teoriju zavere u, recimo, kontekst savremene Srbije na primeru proglašenja nezavisnosti Kosova, *zaveru* bi činio plan da se Kosovo otepi od Srbije; *zaverenik* bi u tom kontekstu bile udružene snage oko evroatlanskih organizacija; *meta zavere* su Srbi; *cilj zavere* je teritorijalno rasparčavanje i slabljenje Srbije ukidanjem njenih tradicionalnih i identitetskih vrednosti i granica kako bi "novi svetski poredak" mogao lakše da zavlada ne samo Srbijom već i celim regionom. Dakle, ciljevi zavere su uvek veći od konkretnog, konstatovanog slučaja zavere, odnosno njene posledice su pogubnije i obuhvatnije od onih koje se mogu naslutiti iz samog slučaja zavere. Ovakvo raščlanjivanje strukture upućuje na to da skoro sve teorije zavera koje se bave pojedinačnom nacionalnom tematikom polaze od određene nacije ili države, bez obzira na njihovu teritoriju i populaciju, kao od najvećeg neprijatelja tajne moćne organizacije. Osim te narativne etnocentričnosti, koja je karakteristična za skoro sva društva, teorije zavere, a posebno "nacionalne", kao raznoliki skup socijalnih praksi, mogu da istaknu i odvoje, podjednako lokalne i transnacionalne, zajednice od marginalnosti (upor. Silverstein 2002, 648). U tom smislu, jedna od funkcija teorija zavere je usmerena ka očuvanju nacionalnog jedinstva i integraciji članova oko supernacionalne ideje opstanka u konkurenciji, kao i izgrađivanju ideje o nacionalnoj moralnoj superiornosti.⁶

⁵ Želela bih da istaknem jedan od razloga zbog kojih teme koje se bave pitanjem – ko upravlja globalnim svetom – nisam izdvojila kao poseban podžanr. Naime, iako se takve teme odnose generalno na sve nacije ili države, tj. na globalnu geopolitičku sliku sveta, zapravo sve one polaze od pojedinačnih nacionalnih pretpostavki. Smatram da su takve teorije zavere usvojile elemente antiglobalističkog diskursa (ili pak predstavljaju njegovu preteču) koji se, između ostalog, bazira na pitanjima budućnosti nacija i nacionalnih identiteta u globalnom svetu. U tom smislu, nije neophodno izdvajati ih u posebnu grupu jer predstavljaju samo širi skup teorija zavere koje se bave nacionalnim pitanjima ali na globalnom nivou.

⁶ Jedan od primera na koje me je uputio profesor Ivan Kovačević je veoma indikativan za integrišuću funkciju teorija zavere. Tokom NATO bombardovanja Srbije 1999. godine zvanične vlasti su, s jedne strane, glorifikovale poduhvate Vojske Srbije, tj. vojničku moralnost i dostojanstvenost protivvazdušne odbrane i raketnih jedinica

Tematsku kompoziciju teorija zavera, bez obzira kojem podžanru pripada, uglavnom prati sledeći niz. Na prvom mestu se nalazi preteća slika određene tajne zavereničke organizacije. Njeni osnovni motivi su sticanje moći i vlasti što se postiže izgrađivanjem mreže poverenika i doušničkih službi, monopolizovanjem sredstava informisanja, zavladaivanje tržištem, resursima, privatnom i nacionalnom pokretnom i nepokretnom imovinom. Rušenje i iskripljavanje običaja, tradicija, moralnih vrednosti, kao i ukidanje ili uniformizacija identiteta, vršenje lošeg uticaja na decu i mlade su samo neki od mnogobrojnih načina putem kojih zaverenici pretvaraju ljude u amorfnu masu koja je onespособljena za pružanje bilo kakvog otpora. Sve zavere se završavaju apokaliptično, a njihova osnovna pouka je večita borba dobra i zla u kojoj, iako dobro materijalno gubi, s druge strane ipak pobeđuje u svojoj moralnoj istrajnosti.

Stoga, ono što je zajedničko svim teorijama zavery, bez obzira na podžanrovsku podelu, jeste upravo njihov etički karakter. Iako se teorije zavery bave pitanjima očuvanja nacionalnog i transnacionalnog integriteta i suvereniteta, različitih identiteta itd, u osnovi svih njih ipak dominira crta odbrane moralnosti. Na jedan drugačiji način od (nacionalnih i političkih) mitova objašnjavaju poredak ali funkcionišu gotovo po istim principima i slično se bave univerzalnim pitanjima. Kako je već pomenuto, svi politički mitovi, pa tako i teorije zavery, imaju delimično, a ponekad i potpuno potkrepljenje u stvarnosti. To znači da svaki politički mit kao i teorija zavery predstavljaju interpretaciju određenog društvenog problema ili krize. U tom ključu bi se onda moglo reći da teorije zavery zapravo spadaju u žanr popularnih "moralnih narativa" jer su, kako se čini, moralnost i moral uvek bili u krizi, pa su tako u duhu epoha interpretirani u okviru različitih zavereničkih priča koje su se kroz vreme smatrale popularnim i aktuelnim. Shodno tome, "teorije zavery teže da ponude savršeno razumna objašnjenja za događaje i socijalne odnose u okviru datog ograničenog moralnog univerzuma" (Silverstein 2002, 647) koji se, između ostalih načina, izgrađuje i ovim putem, ili se, pak, (zlo)upotrebljava kako bi se pod tom etiketom dao legitimitet određenim ciljevima.⁷ Zbog toga je u sledećem delu detaljnije prikazan aspekt teorija zavery kao legitimisućih, moralnih i selektivnih kategorija u okviru diskursa predrasuda.

koje su "oborile" 62 NATO aviona, čime su se, s druge strane, zbog realnog političkog neuspeha zvaničnih vlasti, neutralizovale brojne vojne, a naročito, civilne žrtve u Srbiji.

⁷ Recimo, opštepoznati diskurs antisemitizma u teorijama zavery, koji je kulminirao Holokaustom, opravdavan je "moralnim" argumentima, odnosno cilj anatemitisanja i proganjanja Jevreja bio je inspirisan predstavama o njihovoj moralnoj nečistoći i navodnoj pohlepi za novcem i kontrolom nad celim svetom.

Implikacije metodološkog redukcionizma teorija zavere kroz primer diskursa predrasuda

Teorije zavere predstavljaju svojevrsan kognitivni okvir za razumevanje i interpretaciju savremenih kompleksnih odnosa moći i dominacije. Međutim, njih odlikuje antinaučni model dokazivanja i objašnjavanja stvarnosti. One se opiru tradicionalnim načinima dokazivanja jer redukuju veoma kompleksne fenomene na jednostavne uzroke (Barkun 2003,7). Moglo bi se reći da one predstavljaju "alternativne režime istine" (Silverstein 2002, 646) koji imaju sopstvena diskurzivna pravila, zakone i mrežu razmene saznanja. Kao jedan od vidova komunikacijskih praksi i modela produkcije znanja, teorije zavere koriste posebnu logiku. "Kao model produkcije znanja, takve prakse ostaju duboko ambivalentne: one priželjkuju konačnu istinu dok istovremeno preispituju njeno samopostojanje, traže krajnjeg tvorca i nameru dok podozrevaju u kredibilitet svih tvoraca, i tragaju za neizmanipulisanim činjenicama dok sumnjaju u njihovo poreklo i našu sposobnost da ih primimo u iole neposredovanom obliku" (Silverstein 2002, 646).

Dakle, teorije zavere kao epistemološki univerzum odlikuju metodološki redukcionizam i unutrašnja logička ambivalencija. Taj epistemološki univerzum predstavlja vrlo ograničen i zatvoren sistem ideja i znanja koja, iako se čini da su akumulirana, u suštini su veoma svedena. Ova znanja se uvek postavljaju kao neupitna i, što je važnije, kao istinita. Takođe, njihova je težnja da se predstave i kao empirijski relevantna jer obiluju navodnim dokazima. Kako Kili pronicljivo primećuje, "teorije zavere su jedine teorije gde se dokazi protiv njih u stvari preokreću u dokaze u njihovu korist" (Keeley 1999, 120). S druge strane, kako smatra Majkl Barkun, "bez obzira na to koliko dokaza njihovi sledbenici sakupe, verovanje u teoriju zavere na kraju postaje pre stvar vere nego dokaza" (Barkun 2003, 7). Saznanja koja poseduju teorije zavere su neproverljiva i često nedokaziva, posebno zbog toga što su ona toliko sveobuhvatna da je na kraju nemoguć svaki pokušaj njihove provere. Štaviše, pobornici teorija zavere opravdavaju njihovu nedokazivost time da je zavera toliko moćna da kontroliše doslovno sve kanale putem kojih se prenose informacije, poput univerziteta, medija, institucija itd, pa zaverenici na taj način po svaku cenu žele da sakriju svoje aktivnosti kako bi zaveli one koji pokušavaju da zaveru razotkriju (Elster 2007, 125-127).⁸ Tako, ostaje pitanje kako su oni koji veruju u teoriju zavere

⁸ Robin Remsi u knjizi *Conspiracy Theories* (2001) navodi mišljenja nekih od istaknutih intelektualaca, pobornika teorija zavere, koji smatraju da sami naučni krugovi značajno doprinose tome da se ideja teorija zavere suzbije kao nepostojeća. "Najveći broj akademskih istraživača jasno preferira da pre ignoriše uticaj zavereničke politike nego da se direktno suoči sa takvim kontroverznim činjenicama" (Ramsay 2001, 12). Razlog tome je najčešće osećaj stida ili neprijatnosti zbog prihvatanja teorija koje

uspeli da detektuju istinu koja je nevidljiva drugima. Najčešća tvrdnja se zasniva na tome da su oni imali pristup nekim autentičnim dokazima koji su se nekako oteli kontroli zaverenika i stoga predstavljaju relevantne insajderske informacije.⁹ Majkl Barkun takve tvrdnje naziva "stigmatizovanim znanjem", koje predstavlja vrstu znanja koje je protivno (odnosno zabranjeno, skrajnuto ili nepoznato) generalno prihvaćenim uverenjima (Barkun 2003, 26-29). Teorije zavere, dakle, počivaju na uverenju da zaverenici koriste svoju moć kako bi ostatak populacije držali u neznanju, a jedino oni koji u njih veruju su ubeđeni u pravi način na koji moć funkcioniše i kako se odluke donose. "Distinkcija između skrivenog znanja, s jedne strane, koje je 'istinito', i opšteprihvaćenog, s druge strane, koje je 'lažno', funkcioniše tako da pristalice (teorija zavere – J.D.) tera u tvrdnje stigmatizovanog znanja ka uverenjima o zaveri koja potiskuje istinu, i stoga u pravcu konspiracionizma" (Isto, 28).

Teorije zavere kao primer "stigmatizovanog znanja" ili "alternativnih režima istine" funkcionišu paralelno na dva nivoa, koji ponekad mogu biti potpuno odvojeni i inspirisani različitim, pa čak i suprotstavljenim, motivima. Naime, širenje konspirativnih narativa se može odvijati kako "odozgo" tako i "odozdo". U situacijama određenih političkih napetosti i krize, produkcija zavereničkih narativa "odozgo", ukoliko se ne svode samo na retoriku marginalnih političkih aktera i partija, mogu da predstavljaju sastavni deo zvanične političke ideologije pozicije, naučnih institucija i kulturne elite. Kao takvi oni neretko postaju i deo privatne sfere jer se putem medija i ostalih sredstava informisanja ideja zavere neminovno infiltrira u svakodnevni život pa postaje veoma teško odrediti gde prestaje privatna "imaginacija", a počinje državni intervencionizam, i obratno. "Zadržavanje dizgina državne moći i restrikcija 'demo-

mogu da dovedu u pitanje njihov kritički odnos spram istraživanog, kao i zbog toga što postoji kakav-takav konsenzus u naučnim krugovima o njihovom nepriznavanju kao relevantnih podataka. Na taj način, veruje se da zaveru ne kontrolišu samo sami zaverenici već im u tome pomaže autocenzura naučnih radnika, pa je tako zaveri olakšano dejstvo i nemogućnost njenog dokazivanja.

⁹ S druge strane, oni koji veruju u teorije zavere često se pozivaju na to da su uspeli da izbegnu mentalnu kontrolu i procese "ispiranja mozgova" koji se primenjuju na ostalu većinu populacije. Jedan od takvih primera je uverenje o "biopsihosocijalnom skriningu" populacije koji sprovode razne agentske organizacije. Naime, teza je da se na osnovu opštih mentalnih karakteristika neke nacije podstiču najnegativnija socijalna ponašanja kao što su prostitucija, otuđenost, delikvencija i siva ekonomija. Sve su to preduslovi za "neokortikalni rat" čija je suština delovanje na podsvest kroz manipulaciju emotivnim stanjima populacije u cilju njenog slabljenja i sprečavanja svakog pasivnog ili aktivnog otpora. Kao izvor ovakvog shvatanja funkcionisanja teorija zavere mi je poslužila tribina "Istina o nevladinim organizacijama: Nevladine organizacije – udruženje građana ili trojanski konj zapada" koja je održana u Čačku 20. jula 2008. godine u organizaciji Srpskog sabora "Dveri".

kratskih' perspektiva (uključujući cenzurisanje medija i ometanje polipartijskih izbora) direktno doprinose popularizaciji teorija zavere kao narodske produkcije znanja" (Silverstein 2002, 649). U tom smislu, smatram da teorije zavere "odozgo" funkcionišu uvek kao *političke strategije* zvanične države kojoj su dominacija i legitimitet dovedeni u pitanje, dok u isto vreme prenoseći se sa formalne na neformalnu sferu one gube politički predznak i postaju neki od oblika "*strategija preživljavanja*" i prevazilaženja kriznih situacija.¹⁰ Tako je primer čoveka sa početka rada uzet kao indikator prodora državno-političkog diskursa u privatni, posebno ako se ima u vidu snaga uticaja zavereničke retorike koja je bila legitimni deo političke ere i javnog diskursa Slobodana Miloševića, a koja je u nešto manjem obimu prisutna i danas (najvećim delom među nekoliko opozicionih partija).¹¹

S druge strane, širenje zavereničkih narativa "odozdo" ne mora da bude prouzrokovano političkom situacijom ili društvenom krizom. Štaviše, takvi narativi ne moraju da budu odraz stvarnog društveno-političkog stanja niti kolektivne anksioznosti. U tom smislu, teorije zavere kao korpus narodskih priča mogu da predstavljaju neinstitucionalizovane narative ili "alternativne režime istine", sa senzacionalističkim sadržajima koji plene maštu običnih ljudi u trenucima dokolice i nedostatka pitkog i provokativnog štiva. Tako, teorije zavere poprimaju forme interpersonalne usmene razmene, literarnog štiva, filmske produkcije, internet foruma i veb sajtova, štampe itd.¹² U tom smislu, teorije zavere koje se podstiču "odozdo" pre predstavljaju *strategije zabave* kao i pojednostavljena objašnjenja funkcionisanja sveta, nego sadržaje koji su pogodni za strategije političkih instrumentalizacija, i kao takve nemaju značajniji uticaj na političke tokove i zvanične ideologije.

Do sada je bilo reči o teorijama zavere kao kognitivnim obrascima razumevanja i interpretacija stvarnosti s akcentom na antinaučnim metodama dokazivanja postojanja zavere, kao i modelima njihovog širenja. Cilj je bio da se čitalac uvede u razmatranje jednog od problema do kojeg dovodi njihov meto-

¹⁰ Metafora s ogledalom u kojem se ogleda anoreksična devojka je očigledan u ovom kontekstu. S jedne strane je slika ugrožene države koja na sve moguće načine pokušava da uspostavi privid jake i moćne vlasti i koja još uvek drži kontrolu u svojim rukama, a s druge strane se narod, preko produkcije zavereničkih priča ili prihvatanjem onih oficijalnih, integriše oko zajedničkog osećanja nesigurnosti, što im pruža mogućnost lakšeg prevazilaženja uznemirujuće stvarnosti, pa im samim tim stvara privid kolektivne snage i optimizma.

¹¹ O prisutnosti i različitim funkcijama teorija zavere kako u formalnoj tako i u neformalnoj sferi videti "The Social Origins and Political Uses of Popular Narratives on Serbian Disunity" (Naumović 2005, 65-103).

¹² Treba podsetiti na čuvene filmove o Džejsu Bondu, ekranizovani roman Da Vinčijev kod, seriju Dosije X, magazine poput Trećeg oka itd. koji se bave temama svetskih zavera ali sa krajnje naivnih i nadrealnih pozicija.

dološki redukcionizam. Metodološki redukcionizam teorija zavere, između ostalog, vodi ka formiranju diskursa predrasuda koji utiče na oblikovanje kako kolektivnih tako i individualnih predstava o drugima, a čija posebna snaga i moć može da se iskaže kroz različite političke strategije.

Diskurs predrasuda

Predrasude spadaju u "istorijski promenljive, ali prilično stabilne svakodnevne kategorizacije, tipizacije okruženja; međutim, pošto utiču na ponašanje, one imaju i povratno dejstvo na stvarnost, one mogu da utiču na stvarnost i da je stvaraju" (Rot 2000, 260). Predrasude su generalizujući, skoro ustoličeni stavovi koji se prihvataju nekritički i sadrže negativne predstave o drugom/drugima. One takođe imaju kognitivnu kao i afektivno-emocionalnu komponentu preko kojih vrše kategorizacije i tipizacije i bez neposrednog iskustva s osobom ili grupom u vezi s kojom nastaju. U krajnjem slučaju, predrasude utiču na afirmaciju predstava o neprijatelju, koje u nekim situacijama ishoduju ratom ili različitim vrstama progona i diskvalifikacija.

"Verovanje u teorije zavere često generiše polarizaciju grupa" (Sunstein i Vermeule 2008, 13) koje se odnosi kako na one koji su njihovi pobornici tako i na one koji su predmet teorija zavera.¹³ Teorije zavere, dakle, kao svoj finalni produkt imaju oblikovanje predrasuda o drugom, ali i pored toga one ne samo da proizvode nove predrasude već počivaju i na nekima koje su ranije formirane. S obzirom da teorije zavere često ne personalizuju zaverenika – ili kako Jovan Bajford ističe, većina teorija zavere predstavlja "zaveru bez zaverenika" (Bajford 2006, 122) – tako izostaje ukazivanje na organizaciju, telo ili pojedinca koji stoje iza same zavereničke manipulacije. Poznato je da konstrukcija neke tvrdnje ili iskaza ima važne posledice na to kako će publika tumačiti njen sadržaj. "Pomoću pasiva može da se izbegne navođenje svemoćnog tela koje stoji iza tajnih akcija, i time se protozavereničkoj teoriji omogućava da izbegne optužbe za uproščavanja koja se često upućuju tradicionalnim zavereničkim objašnjenjima" (Isto, 122). U ovom konkretnom slučaju uproščavanja se odnose na kolektivne i individualne predstave o drugima kojima se *a priori* pripisuju negativna svojstva.¹⁴ Preko mističnosti zaverenika i sveobuhvatnosti same zavere omogućava se da se njihova navodna "karakterna" ili moralna iskvarenost instrumentalizuje toliko da se može spočitati svakom ko se u određenom trenutku

¹³ Pobornici teorija zavera se često odvajaju od drugih, u fizičkom ili pak informacijskom smislu, kako bi zaštitili svoja uverenja od autsajdera (Sunstein i Vermeule 2008, 14).

¹⁴ Najčešći primer kolektivnih kao i individualnih predrasuda kod nas su predrasude o Amerikancima kao vladarima i kreatorima sveta i svetske politike.

percipira recimo kao politički neprijatelj, i da se, na taj način, smesti u aktuelni politički kontekst. Upravo tip predrasuda koje imaju univerzalnu primenljivost, odnosno koje se mogu prenositi i odnositi na različite dnevnopolitičke subjekte, od velikog su značaja za razumevanje funkcionisanja određenih političkih ideja koje se baziraju na populizmu (videti Ostler 1995).¹⁵

Teorije zavere, a posebno one koje su politički motivisane, predstavljaju jednu vrstu trajnog političkog kapitala (upor. Naumović 2005, 80). Aktualizacija teorija zavere u političkom diskursu, pa prema tome i predrasuda koje iz njih proističu, su dobri indikatori društvenog stanja kroz koje se sameravaju realni odnosi moći, uticaja i stepen političke iracionalnosti. S jedne strane, kada i koja će se tema teorije zavere instrumentalizovati zavisi isključivo od društveno-političkog konteksta u kojem se javlja potreba određenih grupa ili pojedinaca da se izdignu iz marginalnosti (koja, u prenesenom značenju, neretko predstavlja zagovaranje prevaziđenih političko-ideoloških koncepata), koji na taj način pokušavaju da se nametnu javnosti kao uticajni faktori nacionalnih pa i svetskih dimenzija. S druge strane, teorije zavere ponekad predstavljaju i jedini element na kojem se gradi politička ideologija kojoj nedostaje realno uporište, što se istorijski potvrdilo kroz oprobane primere nacizma i komunizma.

Konačno, sve teorije zavere funkcionišu po jednom principu, odnosno sadrže iste matrice iz kojih se kasnije, u odnosu na kulturnu i političku dimenziju zemlje, regiona, ili kontinenta, stvara mnoštvo varijacija i predrasuda. Tu matricu čini jedan korpus ideja, argumenata, dokaza i činjenica koji govore u prilog postojanja nekakve zavere, i koji su stalnim ponavljanjem postali "klasični" zavereničkih teza. Drugim rečima, teorije zavere se retko stvaraju *de novo* (Bajford 2006, 18) jer se teoretičari zavera po pravilu oslanjaju na već postojeće tradicije objašnjenja.

Zaključak

Teorije zavere predstavljaju sveprisutan fenomen koji intrigira i zaokuplja pažnju ne samo običnih ljudi, već i političkih aktera i društvenih naučnika.

¹⁵ Populizam kao vrsta političke reakcije ne mora nužno da predstavlja regresivnu pojavu koja se odlikuje iracionalnošću i koja je suprotstavljena nekim modernizacionim i civilizacijskim procesima i vrednostima (Ostler 1995, 1-27). Štaviše, mnogi primeri u istoriji dokazuju suprotno, poput različitih osamnaestovekovnih revolucija u Evropi, i posebno u Americi, koje su se upravo temeljile na populizmu u cilju uspostavljanja i odbrane ključnih simbola modernog društva. Međutim, ovde se prevashodno misli na vrstu populizma koji se bazira na modelima teorija zavere i predrasuda u svrhe odbrane određene politike koja gubi legitimitet i uporište i koja, stoga, upotrebljava sve mehanizme u odbranu svoje nužnosti.

Njihova moć i dejstvo na javnost je karakteristična ne samo za ona društva koja prolaze kroz velike društveno-političke krize i transformacije već i za stabilne ekonomsko-političke sisteme. Takođe, po opsegu tema i ciljevima kojima su inspirisane, teorije zavere su podjednako kompatibilne sa populističkim reakcijama koje dolaze kako sa pozicija levice tako i sa pozicija desnice, kao i iz konzervativnih društveno-političkih programa. Upravo njihova univerzalna prilagodljivost i pitka jednostavnost je ono što čini najinteresantniji aspekt njihove popularnosti. Stoga bih, umesto zaključka, želela da ponudim jedan uopšteniji okvir za razumevanje uspešnog funkcionisanja teorija zavere kao "alternativnih režima istine". Iako mnoge teorije zavere u svakodnevnom životu, u stvari, čine samo skup pukih narativa, one sadrže veliki potencijal. Taj potencijal se ogleda kako kroz mogućnosti najrazličitijih vrsta instrumentalizacija na formalnom i neformalnom nivou, tako i kroz epistemološku i kognitivnu dimenziju teorija zavere. Populistički karakter teorija zavere povlađuje zahtevima prosečnih ljudi kojima se, preko pojednostavljenih predstava sveta, lakše objašnjavaju kompleksni odnosi koji u njemu vladaju. Štaviše, univerzalna pitanja kojima se bave teorije zavere, sveobuhvatnost objašnjenja i insistiranje na istini koje se vodi snažnim moralističkim argumentima, zapravo omogućavaju ljudima da učestvuju u razotkrivanju ekskluzivnih nivoa stvarnosti. Drugim rečima, smatram da je jedna od najvažnijih crta teorija zavere njen inkluzivni karakter, jer se putem njih publika upoznaje sa onim sadržajima za koje se veruje da su nedokučivi običnim ljudima i koji se na taj način, barem na trenutak, odvajaju od kategorije prosečnih saznanja i prezentovane istine.

Teorije zavere kao "alternativni režimi istine", za razliku od onih opšteprihvaćenih uverenja, ne postavljaju se hijerarhijski iako za cilj imaju da objasne hijerarhijski poredak moći. Upravo je to ona pokretačka snaga teorija zavere koja garantuje njihovu uspešnost i uticajnost jer probija ustaljene norme mišljenja i ponašanja i koje, ako ne praktično, barem imaginativno deluje na javnost.

Literatura

- Bajford, Jovan. 2006. *Teorija zavere: Srbija protiv "novog svetskog poretka"*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Barkun, Michael. 2003. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. University of California Press.
- Birchall, Clare. 2001. Conspiracy Theories and Academic Discourses: the necessary possibility of popular (over)interpretation. *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies* 15(1).
- Elster, Jon. 2007. *Explaining Social Behavior –More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge University Press.

- Harris, Trudier. 1995. Genre. *The Journal of American Folklore* 108 (430).
- Hofstadter, Richard. 1996. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Harvard University Press.
- Hristić, Ljubomir. 2007. Koncept urbanih legendi. *Etnoantropološki problemi* 2 (2).
- Keeley, Brian. 1999. Of Conspiracy Theories. *The Journal of Philosophy* 96 (3).
- Kovačević, Ivan. 2007. Urbane legende – američki i/ili globalni folklor. *Etnoantropološki problemi* 2 (2).
- Naumović, Slobodan. 2005. The social origins and political uses of popular narratives on Serbian disunity. *Filozofija i društvo* 1/XXVI.
- Ostler, Jeffrey. 1995. The Rhetoric of Conspiracy and the Formation of Kansas Populism. *Agricultural History* 69 (1).
- Pigden, Charles. 1995. Popper Revisited, or What Is Wrong With Conspiracy Theories? *Philosophy of the Social Sciences* 25 (1).
- Poper, Karl. 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, tom II: Plima proročanstva, Hegel, Marks i posledice*. Beograd: Bigz.
- Ramsay, Robin. 2001. *Conspiracy Theories*. Pocket Essentials.
- Rot, Kalus. 2000. *Slike u glavama*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Silverstein, Paul A. 2002. An Excess of Truth: Violence, Conspiracy Theorizing and the Algerian Civil War. *Anthropological Quarterly* 75 (4).
- Sunstein, Cass R. and Vermeule Adrian. 2008. *Conspiracy Theories*, Harvard University Law School, Public Law & Legal Theory Research Paper Series; University of Chicago Law School, Public Law & Legal Theory Research Paper Series Paper No. 199 and University of Chicago Law School, Law & Economics Research Paper Series Paper No. 387.
- Žirarde, Raul. 2000. *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Jovana Diković

Ethnographic Institute SASA, Belgrade

Conspiracy Theories as Alternative Regimes of Truth and as a Universal Socio-Cultural Phenomenon

The paper analyzes the universal phenomenon of conspiracy theories, which, depending on specific social or political circumstances and on the social context in general, exist as alternative regimes of truth. In both the institutional and private spheres, conspiracy theories represent a kind of cognitive apparatus by means of which individuals and groups gain certain "information" and interpretations of those levels of reality that seem exclusive, hidden and controlled by supposed centers of power. The ultimate implications of conspiracy theories can be seen in the forming of prejudices, which, particularly in certain political circumstances and in combination with populist doctrines, can have a great impact on the public and private spheres. The potential

of conspiracy theories, therefore, goes beyond mere intellectual intrigue and diversion for the masses, as they lend themselves to all kinds of political instrumentalization.

Key words: conspiracy theories, alternative regimes of truth, universal socio-cultural phenomenon, prejudices.

Théories du complot en tant que régimes alternatifs
de la vérité et phénomène socio-culturel universel

Dans cet article est analysé le phénomène universel des théories du complot qui, en fonction de certaines circonstances sociales ou politiques, ainsi que du contexte social en général, existent comme des régimes alternatifs de la vérité. Aussi bien dans le domaine institutionnel que dans le domaine privé, les théories du complot représentent un appareil cognitif particulier grâce auquel les individus et les groupes acquièrent des "connaissances" et des explications sur ceux des niveaux de la réalité qui par ailleurs paraissent exclusifs, occultés et contrôlés par des centres de pouvoir présumés. Les conséquences extrêmes des théories du complot se voient dans le développement des préjugés, qui, dans certaines circonstances politiques notamment, peuvent, en relation avec les doctrines populistes, exercer une forte influence sur le public et la sphère privée. Le potentiel des théories du complot ne se réduit par conséquent pas exclusivement à de simples intrigues intellectuelles et au divertissement des masses, mais aussi à des possibilités d'instrumentalisations politiques les plus diverses.

Mots clés: théories du complot, régimes alternatifs de la vérité, phénomène socio-culturel universel, préjugés.

Primljeno: 30. 03. 2011

Prihvaćeno: 07.04. 2011